

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА ПІД ЧАС ВІЙНИ PECULIARITIES OF DOMESTIC VIOLENCE DURING THE WAR

У статті авторами зазначено, що проблеми домашнього насильства в період військової агресії загострюються і під впливом різних причин можуть залишатися невидимим або мати неналежне реагування з боку суспільства. Підкреслено існування трьох основних підходів щодо аналізу чинників, які мають вплив на розвиток ситуації домашнього насильства: соціокультурний, системний сімейний та індивідуально-психологічний. Констатовано, що найбільш загальноприйнятною на тепер вважається екологічна теорія насильства У. Бронфенбренера, яка пояснює насильство в родині за допомогою розгляду проблеми з різних боків. Авторами підкреслено, що насильство може мати різні форми, динаміку та ступені інтенсивності, але завжди присутнім є факт порушення однієї людиною прав і свобод іншої людини. Стаття містить аналіз чинників, пов'язаних із більшою ймовірністю проявів насильства, та чинників, що можуть сприяти збільшенню домашнього насильства під час війни (страх, невпевненість, відчуття безпорадності та розгубленості; соціально-економічна нестабільність та втрата роботи; вимушене переселення та втрата безпечного оточення й усталеного міжособистісного простору; порушення сімейної динаміки та стосунків; підвищене вживання алкоголю та наркотиків; легкий доступ до різних видів зброї; виникнення посттравматичного стресового синдрому тощо). Проаналізовано причини зменшення показників кількості звернень до Національної поліції України стосовно випадків насильства (самостійне нівелювання постраждалою цієї проблеми; необхідність вирішення інших нагальних проблем; знаходження постраждалої в тимчасовій окупації або в зоні ведення бойових дій; відсутність довіри органам й інституціям у прийнятних громадах; проживання в тимчасових притулках, де немає вільного доступу до мобільного зв'язку й інтернету; вимушене переміщення людей в інші регіони країни та за кордон, в іншомовне середовище. Мовний бар'єр і відсутність знань стосовно особливостей реагування у країні на випадки домашнього насильства; зниження швидкості реагування працівників поліції у зв'язку із залученням працівників в охорону громадського порядку особливо в районах, наближених до зони бойових дій тощо).

Ключові слова: домашнє насильство, постраждалі, жінки, фактори, що сприяють збільшенню домашнього насильства, війна, постраждалі від домашнього насильства.

The authors note in the article that the problems of domestic violence in the period of military aggression are aggravated and, due to various reasons, may remain invisible or have an insufficient level of response from society. It has been emphasised the existence of three main approaches to analysing the factors that influence the development of domestic violence, such as sociocultural, systemic family and individual psychological. It has been stated that the most generally accepted today is the ecological theory of violence by U. Bronfenbrenner, which explains domestic violence by addressing the problem from various perspectives. The authors emphasise that violence can have different forms, dynamics and intensity, but it is always a violation of the rights and freedoms of another person. The article analyses the factors associated with a higher probability of violence and factors that may contribute to the increase in domestic violence during war (fear, uncertainty, feelings of helplessness and confusion; socio-economic instability and loss of work; forced relocation and loss of a safe environment and established interpersonal space; disruption of family dynamics and relationships; increased alcohol and drug use; easy access to various types of weapons; posttraumatic stress syndrome, etc.). The reasons for the decrease in the number of appeals to the National Police of Ukraine regarding cases of violence have been analysed (self-levelling of the problem by the victim; the need to solve other urgent problems; the victim's location in the temporary occupation or in the war zone; lack of trust in the authorities and institutions in the host communities; living in temporary shelters without free access to mobile communication and the Internet; forced relocation of people to other regions of the country and abroad into foreign language environments). The language barrier and lack of knowledge about the specifics of the country's response to domestic violence; a decline in the speed of police response due to the involvement of employees in public order protection, especially in the areas close to the war zone, etc.

Key words: domestic violence, victims, women, factors contributing to increase in domestic violence, war, victims of domestic violence.

УДК 159.9:364.3-027.553-058.6
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.34>

Мілорадова Н.Е.

д.психол.н., професор,
професор кафедри педагогіки
та психології
Харківський національний університет
внутрішніх справ

Доценко В.В.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри педагогіки та психології
Харківський національний університет
внутрішніх справ

Актуальність. Повномасштабна агресія РФ на території України вплинула на всі сфери життя як окремої особистості, так і українського народу загалом. Багато людей водночас зіткнулися з безпорадністю та розгубленістю, втратою контролю та відчуттям постійної небезпеки. Окрім того, війна, як і будь-яка екстремальна ситуація, лише загострила проблеми людей і не зупинила вчинення правопорушень, які були поширеними в державі раніше. Домашнє насильство є одним із таких явищ, що в період військової агресії лише загострюється, водночас може залишатися

невидимим або мати неналежний рівень реагування з боку суспільства внаслідок багатьох причин. Проблема домашнього насильства не нова. Вона існує та набула нових рис в умовах повномасштабного російського вторгнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як нами вже зазначалося в попередніх публікаціях [4; 5; 9; 10], аналіз питань, пов'язаних із домашнім насильством і насильством взагалі, є об'єктом дослідження науковців різних галузей знань – психології, педагогіки, соціології, кримінології, адміністративного та кримінального права тощо.

Так, фундаментальні основи насильства розглядалися в наукових працях М. Вебера, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, Р. Мертона, П. Сорокіна, О. Шпенглера, З. Фрейда, Е. Фромма й інших. Проблематиці домашнього насильства як історико-теоретичній категорії, посилаючись на міжнародні документи та національне законодавство, присвятили свої дослідження О. Бандурко, А. Блага, О. Джужа, С. Волошина, К. Левченко, О. Литвинов, О. Храмцов та інші. Вагомий внесок у соціологічний напрям досліджень теоретико-методологічних і практичних проблем цього феномену здійснили Р. Берк, М. Вебер, К. Йолло, Л. Лерман, Л. Шерман та інші.

Сучасна наука розглядає домашнє насильство крізь призму існуючих підходів щодо визначення її чинників і умов виникнення, структурно-сценарного аналізу, короткострокових і довгострокових наслідків. Виокремлюють соціокультурний (М. Вольфган, Н. Блеклок, М. Страус, Р. Гелес, А. Квітковська, І. Грабська й інші), системний сімейний (Д. Джексон, П. Вацлавик, К. Маданес, В. Сатір, С. Паттерсон та інші) та індивідуально-психологічний (С. Гарт, Д. Дуттон, А. Розенбаум та інші) підходи, але загальноприйнятною натеper уважається екологічна теорія насильства (У. Бронфенбреннера), яка пояснює насильство в родині за допомогою розгляду його з різних боків.

Виклад основного матеріалу. Проблема домашнього насильства не з'явилася в українських родинах «учора». Вона існує та набула нових рис в умовах повномасштабного російського вторгнення. Домашнє насильство під час війни – це поширене явище, яке стає ще більш небезпечним, ніж у мирний час. Обмеження в пересуванні, спілкуванні, загроза обстрілів знижують можливість звернутися по допомогу до близьких і друзів, відповідних структур. Це призводить до потрапляння постраждалих від домашнього насильства в ситуацію ще більшої фізичної, матеріальної та моральної залежності від кривдників. Також дуже складно виявити та розслідувати факти насильства в сім'ях, які перебувають на окупованих територіях. Окрім того, частково «випали» з поля зору правоохоронних органів схильні до насильства особи, які змінили своє місце проживання через бойові дії [2].

З перших днів війни громадські організації, соціальні структури й експерти, які займаються профілактикою та протидією домашньому насильству, прогнозували стрімке зростання кількості епізодів, вказуючи на сукупність чинників, які підвищують ризик домашнього насильства в умовах війни [8].

Незважаючи на те, що насильство в родині може проявитись у будь-яких класових і соціально-економічних верствах суспільства, існує

низка чинників, пов'язаних із більшою ймовірністю проявів насильства. Саме розуміння цих чинників становить фундамент відповідного запобігання насильству та своєчасного реагування на факти його прояву.

У відомому Всесвітньому звіті про насильство та його вплив на здоров'я наведені основні чинники ризику, серед яких [13]:

- низький рівень освіти;
- злидений стан родини;
- насильство, пережите в дитинстві;
- прийняття моделі поведінки чоловіка, наділеного великими правами;
- прийняття традиційних сімейних ролей;
- домінування чоловіка у стосунках;
- часті конфлікти та їх ескалація;
- толерантне ставлення суспільства до проявів насильства;
- неефективна робота органів із боротьби з насильством тощо.

Насильство може мати різні форми, динаміку та ступень інтенсивності. Але завжди спостерігаємо факт порушення однією людиною прав і свобод іншої людини. Однак нині статистика показує зменшення кількості випадків домашнього насильства, хоча війна насправді сприяє його зростанню. Так, зафіксованих випадків домашнього насильства стало менше порівняно з попередніми роками. У першому півріччі 2022 р., порівняно з першим півріччям 2021 р., зафіксовано на 27,5% менше звернень до Національної поліції України. Хоча цифри зростали кожного року. Згідно з дослідженням «Домашнє насильство в Україні: реагування в умовах війни» [7], яке презентували у вересні 2022 р., із 1 січня 2022 р. по 30 червня 2022 р. Офіс Генерального прокурора зафіксував на 56% менше кримінальних проваджень у контексті домашнього насильства порівняно з аналогічним періодом 2021 р. Така тенденція може свідчити про те, що введений воєнний стан у державі вплинув на доступ постраждалих до системи правосуддя та загалом відобразився на динаміці звернень у правоохоронні органи.

Проаналізуємо більш ґрунтовно чинники, що можуть сприяти збільшенню домашнього насильства під час війни, та причини зменшення показників кількості звернень до Національної поліції України стосовно випадків насильства.

Воєнні події – це події суспільного значення, після яких залишаються комплексні, глибокі, іноді дуже тривалі за часом наслідки. Загалом, коли говорять про війну, виділяють два основні аспекти наслідків – матеріальні та людські втрати. Однак існує ціла низка дій, що несе довготермінові чи короткотермінові рефлексії, які дуже часто залишаються немов у тіні, які не беруть до уваги в комплексному аналізі наслідків війни. Це різні види фізичного насильства,

застосування тортур, травматизм, пам'ять про які ті, хто вижили, несуть із собою все життя. Ці «сліди» значною мірою ускладнюють життя людини, її залученість у суспільні процеси та продуктивність особистого та професійного життя. Їх ліквідація або зменшення негативного впливу вимагає тривалої та масштабної роботи всіх сегментів суспільства, інститутів влади та неурядового сектору [3]. Відповідне реагування на ці наслідки – важливий елемент відновлення життя як окремої людини, так і країни загалом.

У спеціалізованій літературі можна побачити думку, що насильство в родині виникає переважно внаслідок посттравматичного стресового синдрому та як результат воєнних подій, які провокують появу агресивної поведінки в партнерських відносинах. Війна справді сильно впливає на психологічний стан суспільства: постійний стрес, невизначеність і втрата відчуття контролю над своїм майбутнім, горе та втрати, яких зазнали багато родин.

Аналіз сучасних досліджень показав [1], що негативні емоції часто перетворюються на нові епізоди домашнього насильства, якщо така модель поведінки вже є в сім'ї. На тлі хронічного стресу люди, які не опанували техніки саморегуляції, частіше вдаються до саморуйнування, уживають алкоголю і наркотичні речовини, що також підвищує ризик домашнього насильства. Тобто насильство в родині спостерігається і в тих суспільствах, де воєнні конфлікти не велись, партнери не були прямими чи опосередкованими учасниками воєнних конфліктів [3].

Втрата звичного кола спілкування також підвищує рівень імовірності насильства в родині. Наприклад, у випадках, коли вони переїхали до безпечнішого міста, і хтось із членів сім'ї стикається з домашнім насильством, вони не мають поруч близьких, друзів, родичів, до яких можна звернутися по допомогу, і постраждалі не мають місця, куди можна піти від кривдника. Також це стосується сімей, які були змушені виїхати за кордон, де вони опиняються взагалі поза звичним порядком речей: серед нових законів, правил, культури, мовного середовища.

Іноді сім'я залишається у своїй громаді, але через різку зміну способу життя опиняється у стані невизначеності. Немає поруч знайомих або колег, які часто стають чинником стримання кривдника або зовнішньою силою, яка розриває коло домашнього насильства, повідомляючи про нього в поліцію чи соціальні служби.

Окрім того, вплив економічних чинників на ситуації виникнення домашнього насильства під час війни також є досить значним. Так, за даними Соціологічної групи «Рейтинг», від початку військової агресії Росії проти Укра-

їни [11] 37% наших громадян залишилися без роботи та нині так її й не знайшли. Найбільше тих, хто втратив роботу, серед мешканців Сходу, жінок, а також внутрішньо переміщених осіб. Безробіття створює та посилює економічну залежність, отже, підвищує ризик насильства. Воно може з'являтися в сім'ях, де раніше таких проявів не було, а там, де воно вже стало звичним, епізоди можуть частішати та ставати більш небезпечними.

Також необхідно звернути увагу на випадки економічного й інших видів насильства між представниками різних поколінь (між молодими людьми чи людьми середнього віку та літніми людьми – їхніми батьками чи бабусями та дідусями). Коли велика кількість людей втратили роботу і, як наслідок, стабільне джерело доходу, а пенсії й інші соціальні виплати приходять регулярно, в агресорів з'являється бажання привласнити собі ці виплати та розпоряджатися ними на свій розсуд або суто на свої потреби, часто позбавляючи водночас літніх людей життєво необхідних їм ліків, медичної допомоги, продуктів тощо. З такою самою проблемою стикаються й люди з інвалідністю, які потребують стороннього догляду.

Обставини війни не є єдиною причиною виникнення домашнього насильства, але участь і травматизація внаслідок війни можуть стати так званним «пусковим механізмом» для насильницьких дій або сприяти збільшенню його сили та кількості епізодів.

Серед чинників, що сприяють збільшенню домашнього насильства під час війни, є страх, невпевненість, відчуття безпорадності та розгубленості; соціально-економічна нестабільність і втрата роботи; вимушене переселення та втрата безпечного оточення й усталеного міжособистісного простору; порушення сімейної динаміки та стосунків; підвищене вживання алкоголю та наркотиків; легкий доступ до різних видів зброї; виникнення посттравматичного стресового синдрому тощо.

Згідно з аналітичним висновком ЮРФЕМ [7], ситуації збройного конфлікту, період постконфліктного врегулювання та випадки вимушеного переселення можуть посилювати масштаби й інтенсивність уже наявних форм насильства, а також призводити до появи нових його форм.

Одним із каталізаторів збільшення випадків домашнього насильства є переміщення людей у більш безпечні регіони або за кордон, що призводить до обмеження простору спілкування, потрапляння в іншомовне середовище, втрати професійних і особистісних зв'язків, звичних соціальних ролей.

Як зазначають сучасні науковці [6], війна та конфлікти по-різному впливають на жінок, чоловіків, хлопців і дівчат. Вони можуть відрізнятися за причиною та масштабом, але

наслідки для жінок у всьому світі схожі. Нинішня війна в Україні показала, що жінки та дівчата більше страждають від насильства порівняно з іншими групами населення, як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі. Жінки та дівчата страждають не лише від безпосередніх наслідків війни та конфліктів, але й від їхніх побічних наслідків, а саме [6]:

- жінки найчастіше беруть на себе всі ризики та відповідальність за порятунок своїх дітей і сімей, змушені залишати свої домівки, позбавляючи їх від мережі підтримки. Більшість переміщених осіб на планеті становлять жінки та діти, що підвищує ризик ґендерно зумовленого насильства, сексуального насильства також;

- жінки часто долають великі відстані за їжею, водою, дровами та медичною допомогою, щоб подбати про свої сім'ї, що збільшує ризики нападів, сексуального насильства чи поранень від наземних мін;

- жінки залишаються єдиними відповідальними особами, які піклуються про домашнє господарство, заробляють на існування, ведуть активну діяльність поза домом і виконують нові ролі, щоб вижити, оскільки чоловіки воюють далеко, часто гинуть або зникають під час конфліктів;

- у боротьбі за роботу та гроші жінки зазвичай виконують роботу в неформальному секторі без будь-якого соціального захисту. Це збільшує ризики бути підданими примусовій праці та примусовій проституції, торгівлі органами, торгівлі людьми. Окрім того, це завдає шкоди дітям, які залишилися без належного піклування батьків, і впливає на їхню успішність у школі та психологічний стан;

- дівчата-підлітки або діти є першими у своїх громадах, хто залишає школу, і останніми, хто повертається після закінчення криз, оскільки можуть взяти на себе підвищену відповідальність за ведення домашнього господарства, піклуватися про молодших братів і сестер, якщо їхні батьки відсутні або їх убили під час війни. Також варто згадати, що через зруйновану економіку, бідність і голод, спричинені війною, батьки можуть видавати дівчат заміж у ранньому віці (до 18 років), щоб отримати придане або просто звільнитися від дитини, яку потрібно годувати;

- жінки похилого віку через непрацездатність або порушення схем пенсійних виплат можуть не отримувати належне харчування, медичне обслуговування. Окрім цього, вони часто залишаються вдома під час війни, оскільки не хочуть бути тягарем для своїх сімей або просто тому, що хочуть захистити свої домівки. Тим самим вони наражають себе на ізоляцію та позбавляють підтримки, включаючи доступ до ліків і їжі. Залишаючись на

самоті, вони можуть зіткнутися з ризиком жорстокого поводження, включаючи сексуальне насильство з боку учасників бойових дій, місцевих угруповань або агресивних членів громади тощо;

- жінки та дівчата з інвалідністю можуть зіткнутися з такими проблемами під час військових конфліктів, як обмежена можливість пересування, що може призвести до неможливості уникнути небезпечних ситуацій; обмежений доступ до базових послуг, як-от житло, їжа, вода, санітарія, засоби гігієни та медичне обслуговування.

Здається, що нібито у зв'язку з війною домашнє насильство вчиняється рідше, а кількість постраждалих стає в рази меншою. Падіння у статистиці пов'язане суто з тим, що постраждали від домашнього насильства стали рідше звертатися до поліції. Люди не звертаються по юридичну допомогу через бар'єри, зумовлені саме війною. Серед перепон розглянуто такі:

- самостійне нівелювання постраждалою цієї проблеми, тобто зараз «не на часі»;

- необхідність вирішення інших нагальних проблем: безпека, житло, робота, діти, нове місце проживання, нове оточення тощо;

- знаходження постраждалої в тимчасовій окупації або в зоні ведення бойових дій (не має доступу до базових послуг, які надають на підконтрольній Україні території);

- відсутність довіри органам та інституціям у приймальних громадах, побоювання, що до приїжджих ставитимуться упереджено, не нададуть допомоги та підтримки;

- проживання в тимчасових притулках, де немає вільного доступу до мобільного зв'язку й інтернету;

- вимушене переміщення людей в інші регіони країни та за кордон, в іншомовне середовище. Мовний бар'єр і відсутність знань стосовно особливостей реагування у країні на випадки домашнього насильства;

- зниження швидкості реагування працівників поліції на випадки домашнього насильства у зв'язку із задіяністю працівників в охороні громадського порядку, особливо в районах, наближених до зони бойових дій тощо.

Нині ситуація щодо можливості звернутися по допомогу поліпшується, зокрема, суб'єкти реагування, Національна поліція України також, адаптують механізми реагування на випадки домашнього насильства до нинішніх умов. Особливо складними із цього погляду є випадки на територіях, де ведуться активні бойові дії, отже, є складнощі в реагуванні на випадки домашнього насильства. В умовах військової агресії безпекова ситуація в Україні залежить від області та віддаленості від зони активних бойових дій. Як свідчать фахівці, чим ближче відповідна область до зони бойових

дій, тим менше зафіксовано в судах справ, пов'язаних із домашнім насильством.

Ще одним аспектом проявів наслідків війни є, як зазначає Марта Чумало, заступниця голови Центру «Жіночі перспективи» в інтерв'ю Голосу Америки [12], повернення військовослужбовців додому. До цього також необхідно ретельно готуватися, бо військовослужбовці, що повертаються зараз і повернуться після нашої перемоги, будуть мати багато різноманітних проблем зі здоров'ям, якщо не отримають адекватної фахової допомоги та реабілітації. Як зазначила психологиня, такий досвід уже є, приклади дуже сумних історій також, коли ми мали повернення після 2014 р. зі Сходу наших військовослужбовців. Це стосується поранень, каліцтва, розвитку соматичних захворювань і порушень психіки. Тобто зоною ризику стають військовослужбовці, які повернулися із фронту. Вони можуть страждати від депресій, ПТСР та інших ментальних проблем і, якщо їм не буде надана якісна психологічна реабілітація, це може сприяти збільшенню випадків домашнього насильства. Тому відповідне реагування з боку державних установ щодо надання кваліфікованої допомоги та підтримки військовослужбовцям – одна з головних умов профілактики домашнього насильства під час та після закінчення війни.

Окрім того, експерти, які опікуються протидією домашньому насильству, звертають увагу на кількість зброї, яка з'являється у країні у стані війни. Мета, з якою люди її зберігають удома, зрозуміла, але доступна зброя значно погіршує прогноз випадків домашнього насильства.

Також є ще один бік прояву домашнього насильства під час війни і це стосується жінок, які перетнули кордон, тікаючи дуже часто саме від насильства в Україні або навпаки, залишаючись зі своїми чоловіками у країні. Уже є приклади насильницьких дій із боку чоловіків, які, тікаючи від бойових дій на Сході, залишалися в Західних областях, бо не змогли виїхати за кордон. Це стосується як проявів економічного та психологічного насильства (наприклад, дружина з дитиною виїхала за кордон, отримала підтримку від держави, що приймає, а чоловік погрозами, залякуванням або шантажем чимось вимагає в неї ці кошти), так і фізичного сексуального насильства (наприклад, коли подружжя з дитиною виїхали на Захід, чоловік не пускає жінку за кордон та знущується з неї, примушує її заробляти гроші різними шляхами, сам не працює, бо боїться мобілізації, відбирає всі гроші та тероризує її).

Висновки. Отже, війна не скасовує домашнє насильство, а навпаки, загострює ситуацію. Традиційно домашнє насильство зачіпає вразливі групи населення, які, поміж

іншого, обтяжені вирішенням інших проблем, що виникли через збройний конфлікт у державі. Але, незважаючи на війну, необхідно докласти максимальних зусиль, щоб факти домашнього насильства було зафіксовано, а постраждалим надавалися відповідна допомога та захист. Отже, під час війни захист потерпілих від домашнього насильства в Україні набув ще більшого значення. І робота в цьому напрямі значно посилюється у зв'язку з тим, що Верховна Рада 20 червня 2022 р. ратифікувала Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству (Стамбульська конвенція). Ця угода передбачає захист жінок від усіх форм насильства та дискримінації, рівність між жінками та чоловіками, політику та заходи для захисту всіх жертв насильства та надання їм допомоги.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Актуальні проблеми сімейного насильства : монографія / за заг. ред. Т. Перцевої, В. Огоренко. Дніпро, 2021. 188 с.
2. Війна по обидві сторони фронту: чому бойові дії у країні посилюють агресію сімейних насильників. URL: <https://nsirogozy.city/articles/248589/vijna-po-obidvi-storoni-frontu-chomu-bojovi-dii-v-kraini-posilyuyut-agresiyu-simejnih-nasilnikov->
3. Домашнє насильство як наслідок війни. URL: <https://kriegsfolgen-ueberwinden.de/uk/vorgaengerprojekt-ua/schulungen-vernetzungstreffen-ua/haeusliche-gewalt-als-kriegsfolge-ua/>
4. Доценко В., Макаренко П. Психологічні аспекти протидії ґендерному насильству. *Протидія кіберзагрозам та торгівлі людьми* : тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції, 26 листопада 2019 р. ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. С. 101–105.
5. Доценко В. Профілактична робота із протидії сексуальному насильству щодо дитини. *Протидія кіберзлочинності та торгівлі людьми* : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 27 травня 2020 р., м. Харків ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Координатор проєктів ОБСЄ в Україні. Харків : ХНУВС, 2020. С. 40–44.
6. Запобігання та реагування на ґендерно зумовлене насильство під час війни та в післявоєнних умовах. Досвід та рекомендації жіночих громадських організацій / І. Адільханян та ін. Відень, Австрія, 2022. 54 с.
7. Домашнє насильство в Україні: реагування в умовах війни (I півріччя 2022 р.) : звіт, підготовлений Аналітичним центром ЮрФем за фінансової підтримки Ради Європи (проєкт Ради Європи «Боротьба з насильством стосовно жінок в Україні»). URL: <https://jurfem.com.ua/domashne-nasyistvo-reahuvannya-v-umovakh-viyny/>
8. Знецінення та страх. Як війна вплинула на рівень домашнього насильства в Україні? URL: <https://www.wonderzine.com.ua/wonderzine/life/life/12999-znetsinennya-ta-strah-yak-viyna-vplynula-na-riven-domashnogo-nasyistva-v-ukrayini>

9. Мілорадова Н. Загальна характеристика феноменів домашнього насильства. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи* : збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 3 (56). Т. 2. С. 195–207.

10. Мілорадова Н. Трикутник Карпмана – токсична модель відносин: особливості розвитку та стратегії виходу. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи* : збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 3 (56). Т. 3. С. 147–156.

11. Оцінка шкоди, завданої воєнними злочинами Росії в Україні (15–19 вересня 2022 р.). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/os_nka_shkodi_zavdano_vo_nnimi_zlochinami_ros_v_ukra_n_15-19_veresnya_2022.html.

12. Чумало Марта. Як запобігти домашньому насильству з боку військових і як збирати докази зґвалтувань солдатів РФ : інтерв'ю. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/marta-chumalo-interview/6912274.html>.

13. Devastatingly pervasive: 1 in 3 women globally experience violence. URL: <https://www.who.int/news/item/09-03-2021-devastatingly-pervasive-1-in-3-women-globally-experience-violence>.